

XX. Yüzyılın Başlarında Türk Dünyasında Türkçülükle İlgili İki Farklı “Üçlü” Düstur

Faik Elekberli*

Giriş

Turancılık ya da Türkçülük şuurunun gelişmesinde yeni nesil aydınlarının, ilim adamlarının üzerine ağır bir yük düşmektedir. Azerbaycan’da, Türkiye’de, Türkistan’da diğer bir deyişle Türk dünyasında milli benliğimize yerleştirilen uydurma tarihten, edebiyattan, felsefeden ve kaotik düşünceden değil de Türk-Turan ırkının bin yıllar boyunca koruyup bünyesinde sakladığı ve yaşattığı tarihten, kültürden, medeniyetten, felsefeden hareket etmemiz gerekmektedir. Çünkü Türk-Turan felsefesine, Türk-Turan tarihine, Türk-Turan düşünce sistemine, Türk-Turan edebiyatına sahip çıkmadan, onun tarih-felsefe münasebetini anlamadan asla Türkçülüğün-Turancılığın bütün Türkler için ne kadar önem taşıdığını da anlayamayız. Dolayısıyla ayrıca ele alınan bir Türk devletinin felsefesi, tarihi, edebiyatı ve kültürünün yanı sıra, Türk-Turan felsefesi, Türk-Turan, medeniyeti, Türk-Turan edebiyatı ve Türk-Turan tarihinden de bahsedilmelidir. Bunun için de son iki asrda Türkçülükle ilgili iki biri-birine hem yakın, hem de zıt olan iki teoriye dikket etmeliyiz: 1) Çağdaş ruhlu Türk-İslam mefkuresi (Ali bey Hüseyinzade, Ahmed bey Ağaoğlu vb); 2) Millî ruhlu Türk Birliği (İsmayıl bey Gaspıralı, Yusuf Akçura vb.).

Aslında her iki teoride Türkçülük ön planda olsa da ancak birinci teoride İslam ve Batı değerlerinin de önemli yeri, rolü olduğu halde, ikinci teoride millî muhafazakarlık ağır basıyor. Başka deyimle, birinci teoride İslami ve Batı değerleri Türklük kadar olmasa da hayli öneme sahiptir, ancak ikinci teoride İslami ve Batı değerleri bu kadar anlamlı değildir. Şüphesiz, her iki teorinin Türkçülük düşüncesinde mühim önemini idrak etmemiz lazımdır.

* Doç. Dr., Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, Felsefe Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, faikalekberov@mail.ru

Ali Bey Hüseyinzade'nin Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık Düsturu

Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık idealarına esaslanan Türkçülük-Turancılık mefkuresi XX. Asrın başlarında esasen iki istikamette: 1) Tek Turan-Türk Devleti'ni arzulayan siyasi romantiklerle; 2) Ayrı-ayrı bağımsız Türk Devletlerinin kurulmasını savunan realist, yahutta federalist (Türk Federasyonu) Türkçüler şeklinde ortaya çıkmıştır. Siyasi romantik Türkçüler daha çok kan bağıını, dil ve din birliğini ön plana çıkardıkları halde, realist Türkçüler önce ayrı-ayrı Türk Devletlerinin kurulmasını ve gelecekte onların federasyon şeklinde birleşmesini arzu ediyorlardı.

İlk devirlerde siyasi romantik Türkçülerin mefkureleri daha geniş yayılmıştır, onların siyasi liderleri Enver Paşa, Turancı ideologları ise Ali Bey Hüseyinzade ve Ziya Gökalp'tır. İlk devirlerde esasen medeni Türkçülüğü ve Turancılığı yayan Ali Bey Hüseyinzade "İttihat ve Terakki" partisinin kurucularından biri olarak, Türkiye'nin liderliği altında Büyük Turan Devleti'nin kurulmasını da istisna etmemiştir. İstanbul'u Türk-İslam dünyasının siyasi-ideolojik merkezi olarak gören Hüseyinzade siyasette olduğu gibi, dil ve edebiyatta da merkezi Osmanlı olmak üzere Türkçülüğe, hatta Turancılığa destek veren ilk entelektüel idi. Ancak onun Türkçülüğü İslamcılık ve çağdaşlaşmakla birlikte götürülürdü.

Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset"i ve Hasan Sabri Ayvazov'un Türk-İslam Düşüncesi

Böyle ki, Kasım 1904'te, Yusuf Akçura'nın "Üç tarz-ı siyaset" yazısına cevap olarak Mısır'da yayınlanan "Türk" gazetesine gönderdiği "Mektubi-mahsus" makalesinde Hüseyinzade, "İslamcılık" ve "Türkçülük" düşüncesine ayrı ayrı ihtiyaç yoktur diye yazmıştır.¹ Bunu, A. Hüseyinzade, Türklerin çoğunluğunun İslam dininden başka dinlere ciddi bir eğilim göstermedikleri, gösterenlerin ise etnik kökenlerini bile unuttukları şeklinde izah etmiştir. Ancak Müslüman Türkler hem İslam âleminin mühim bir istinadgâhına dönüşmüş, hem de kendi soy ve milliyetlerini koruyup muhafaz etmişler.²

Ancak istenilen halde Y. Akçura'nın da dediği gibi, Hüseyinzade İslamcılığı savunmakla yanaşı, esasen "üçlü" düsturda onun "Üç tarz-ı siyaset" de ileri sürdüğü Türkçülüğe daha çok meyil etmiştir. "Üç tarz-ı siyaset" (1904) eserinde, siyasi-ideolojik Türkçülüğün teorik esaslarını ileri süren Y. Akçura diyordu ki, ırk üzerine

1 Hüseyinzade Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Şərç-Qərb, Bakı 2007, s. 30.

2 Hüseyinzade, *age.*, s. 57.

dayalı bir Türk siyasi milliyeti oluşturmak fikri çok yenidir; şimdye kadar, başta Osmanlı olmak üzere hiçbir Türk devletlerinde bu fikir olmamış, son zamanlarda İstanbul’da meydana çıkan türk milliyeti arzu eden kareler ise siyasi olmaktan daha çok bilimsel uzmanlar (Ş. Sami, N. Asim, V. Çelebi vb.) olmuştur³.” *Irka dayalı siyasi bir ulusalcılık icadı fikri ne olursa olsun meyvelerini verir*” diyen, Yusuf Akçura, “Osmanlı Milleti” mefkuresini redderek esas dikkati Türkçülüğe (Türk Birliğine) ve İslamcılığa (İslam Birliğine) yöneltmiştir. Yusuf Bey, birçok sebeplerden dolayı Türk Dünyası, o cümleden Osmanlı Türkiye’si için de (Hristiyan devletlerin İslam Birliğini istememesi vs.) İslam Birliği ile mukayesede de Türk birliği’nin daha gerçekçi olduğu kanaatine ulaşmıştır.⁴

Kırım Türklerinden Hasan Sabri Ayvazov da Y. Akçura ve A. Hüseyinzade gibi, daha çok Türk birliğini ve ortak Türk dilinin oluşumunu savunmuştur. Bu görüşlerini Bakü’de yayınlanan ulusal basında (“Hayat”, “Füyuzat” vb.) ileri süren Ayvazov yazdığı gibi, Türkler ilk olarak, millet ve din esasında birleşmelidir. “*Neden bu hale kaldık?*” Eserinde Ayvazov açıkça beyan ediyordu ki, Türklerin nicatı ne sosyalizmde, ne de ona benzer yabancı bir akımda değil, ilerici ruhlu Türk-İslam birliyindedir⁵. Örneğin, o yazıyordu ki, İslam-Türk birliğinden söz alan “Rusya Müslümanları İttifakı” nda bir araya gelenlerin Türkçeden daha çok Rusça konuşmaları doğru değildir: “*Kafkaslı bir Türk kırımlı bir Türk ile, Kazanlı bir Müslüman, Türküstanlı bir Müslüman ile görüşdükcə yekdiglerini anlayacak kadar ana lisanlarını bilmemek doğrusu, büyük bir eyb ve seyn ... Oysa her şeyimizin aslı, esası, temeli lisanıdır, lisan birleşmeyince, kalpler hiç birleşmez, yürekler birleşmeyince meydana bir şey getirilemez!*”⁶ Böylece, Ayvazova göre, milliyet çok kutsal olduğundan saadeti de milliyet ile birlikte arzu etmek gerekir; ancak bunun yanında milliyeti, İslamiyet ile, İslamiyet’i insaniyet ile sevmek gerekir. Bu açıdan avrupalasmağa, sosyal-demokratlara katılmayı meyil etmeyen Ayvazov Türk-Müslüman dünyasının nicatını İslam-Türk mefkuresinin sentezinde aramıştı: “*Kamuoyunu milliyetde, milliyeti insaniyetde, adalette, insaniyyeti kültürde, kültür ve saadeti de vatanda, İslamiyet’te arayınız*”.⁷

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yenileşme uğruna mücadele ederek kültürel Türkçülüğü ve kültürel İslamcılığı canlı bir timsal gibi yirminci yüzyılın başlarına

3 Akçura Yusuf, *Üç-tarz-ı siyaset*, Kilit, Ankara 2012, s. 16-17.

4 Akçura Yusuf, *Türkçülüğün tarihi*, Qanun, Bakı 2010, s. 192.

5 Ayvazov Həsən Səbri, “Nədən bu hala qaldıq?” *Füyuzat* jur., sy.12, (1907), s. 5.

6 Ayvazov, agm., s. 6.

7 Ayvazov, agm.,s. 6

taşıyan Azerbaycan türk aydını Hasan Bey Zerdabi de, bu dönemde dil birliği, din birliği, ulusal kurumların kurulması konularında somut tekliflerle bulunmuştu. Zerdabi diyordu ki, her milletin temel direkleri, millet olmasına neden dil ve dinmezheptir. Bunlardan birisi elden giderse milletin beli sınır, ikisi de gitse millet başka milletlere karışır ve yok olur⁸.

Ahmed Bey Ağaoğlu'nun Dünya Görüşünde İslam Milliyetçiliği, Batı Milliyetçiliği ve Türk Birliği

Bu dönemde Azərbaycan Türk aydını Ahmed bey Ağaoğlu da Türkçülüğü ilk başlarda “İslam Milliyetçiliği”, daha sonra ise “Batı Milliyetçiliği” kapsamında savunmuştur. Mesela, 19. Asrın sonu, 20. Asrın başlarında o, Cemaleddin Afganinin de etkisi altında Türkçülüğe zıd görmediği “İslam Milliyetçiliği”ni ireli sürmüştür. A. Ağaoğlu'nun “İslam milliyetçiliği” teorisi onun “*İslam'a göre ve İslam'da kadın*”, “*Müslüman halklarının durumu*”, “*Panislâmizm ve onun karakteri*”, “*Ahund, İslam ve Hatifülkeyb*” ve diğer eserlerinde, ayrıca çok sayıda bilimsel-teorik makalelerinde kendi yansıtılır. “*Müslüman halklarının durumu*” (1903-1904) silsile makalelerinde C. Afqani gibi hazırda islam dünyasının yarımcan durumda olması fikrini kabul eden Ağaoğlu'nun göre, kaderin darbelerinden sarsılıp hayal kırıklığı olmuş Müslümanlar şimdi dolaşıp bu felaketin onların üzerine nereden geldiğini arar ve durumu düzeltmek hakkında düşünürler. 1900'lü yıllarda ise, bu konuda Müslümanlar arasında birbirinden tamamen farklı üç akım: 1) Terakkiperver (genç Türklerden oluşan aşırı gelişmeciler); 2) muhafazakârlar (eskiprestler); 3) ilk iki akımın arasında kendisine yer alan Panislamistler (möteditler) mevcuttu⁹.

1900-1910 yıllarında yenilikçilerin bir grubu, yani aşırı-radikal kanadı Batı kültürünün, Avrupa yaşam tarzının teftiş edilmeden, yahut da bir ölçüde safçurük edilerek Müslüman ülkelerinde uygulanmasını ileri sürüyorlardı. Özellikle, Türkiye'de Midhet Paşa'nın yolunu sürdüren aşırı Gelişmeciler, yani Genç Türkler düşünüyorlardı ki, kurtuluş yolu İslamcılarının ve Türkçülerin kendi partilerini kurmaları ve iktidara gelmeleridir. A. Ağaoğlu ise genel olarak, Genç Türklerin doğru yol tuttıklarını kabul etmekle birlikte, esasen iki konuda: 1) Avrupa düşüncelerini aşırı şekilde taklit ettiklerine; 2) İslamcılığın bilimsel teorisi oluşmadan onu siyasileşdirdiklerine, yani siyasi parti haline çevirdikleri için onlarla razılaşmırdı¹⁰. Ağaoğlu şöyle bir kanaate varmıştır, aşırı reformacılar ve

8 Zerdabi Həsən bəy. *Dil və din. (Azərbaycan publisistikası antologiyası)*, Şərqi-Qərbi, Bakı 2007, s. 22.

9 Ağaoğlu Əhməd, *Seçilmiş əsərləri*, Şərqi-Qərbi, Bakı 2007, s. 332.

10 Ağaoğlu, *age.*, s. 333.

muhafazakarlar arasında mutlak ve uzlaşmaz bir çelişki mevcut olmakla beraber arada, Avrupa sayesinde genel bir yakınlık noktası da vardır. Öyle ki, reformacılar ilk dönemlerde, yani 19. yüzyılın sonlarına kadar İslam'ı Avrupa bilimleri ve fikirleri ile tedavi yoluyla canlandırmaya çalışmakla doğru yol tutsalar da, bazıları, özellikle sabırsız olanlar (Genç Türkler) bu meselede acele ettiler. Hâlbuki din, siyaset, devlet vb. konularda bilimsel gerçeklere ulaşmak için sabırla hareket etmek gerekiyordu. Ağaoğlu'na göre, aşırı reformacılar siyasi meselelere dahil olmakla tüm doğunun kalkınmasına engel oluşturdular: “Harekat gerçek objektiflik ve rasyonelliğini kaybetti, siyasileşti, partileşti ve arkalediği halkı gayb etti”¹¹.

Buradan çıkan sonuç çıkarmak olar ki, Ağaoğlu genelde, İslamcılığın siyasileşmesinin karşı olmasa da, onun bilimsel teorik temelleri varoluştan, en azından belli bir aşama geçmeden böyle bir adımın atılmasını doğru olarak kabul etmemiştir. Bu bakımdan, onun görüşüne göre, Türkiye’de yenilikçi Midhet Paşa'nın ve onun takipçileri olan aşırı tərəqqiçilərin (genç Türklerin) düşüncelerinin Türk halkları arasında kendine geniş taraftar kitlesi tapmamasının başlıca nedeni islamcılığın bilimsel teorisi yaranmamışdan siyasetten kaynaklanması olmuştur. O yazıyor: “Söz konusu çevreler, ne ahlaki, ne de zihinsel olarak” genç Türkleri “kavramaya hazır değil.”¹² Ahmet beyin fikrinde, aşırı tərəqqiçilərin İslam’da yenileşme hareketini siyasileştirmesi olumsuz sonuçlardan başka bir şey vermemiştir. Üstelik, böylece bilimsel rasyonel hareket şüphe altına alınmıştı.

Ahmet bey Ağaoğlu “Batı”ını hem teknolojik, hem de kültür açısından benimsemeyi önemli saymakla birlikte, bunun Türk-İslam ruhuna zarar vermeyeceğine inanıyordu. Ahmet bey Ağaoğlu 1919-1920 yıllarında Malta’da sürgünde iken kaleme aldığı “*Üç medeniyet*” kitabında üç farklı - İslam, Avrupa ve Buda-brehmen kültürlerinin müqayisesini götürmüş, böylece Müslüman Türk dünyasının cehaletten ve esaretten qurtulmasının yollarını göstermeye çalışmıştır. O düzenlendiğini, hangi uluslar kültürün tüm alanlarında gelişmenin sağlanması olublarsa, diğer kültüre sahip milletler üzerinde hükümler duruma gelmişlerdir. Ona göre, şu anda Avrupa-Batı kültürü maddi ve menevi açıdan böyle bir galip konuma ulaşmış, İslam ve Buda-brehmen kültürleri ise yenik duruma düşmüşlerdir.¹³ Bununla da müslümanların ve buddistlerin tüm alanlarda hristiyan avrupalıları taklide başladıklarını ileri süren Ağaoğlunun fikrinde, İslam

11 Ağaoğlu, *age.*, s. 336.

12 Ağaoğlu, *age.*, s. 337.

13 Ağaoğlu Əhməd, *Üç medeniyət*, Mütərcim, Bakı 2006, s. 29.

ülkelerinde eski geleneklere dayanan muhafazakar Avrupa kültürü taraftarları boğuşmaya, ölüm kalım mücadelesi yapmaya başlamışlar. Ağaoğlu yazıyor:

“Bir taraf eskini, geleneği korumaya çalışıyor, öbür taraf ise bu tutuculuğun ölüm demek olduğunu takdir ederek, Avrupa kültürünü almak sayesinde varlığını sürdürmeye çabalayır. Hayatın her günü tecrübeleri, olayları bu ikinci cereyana hak vermektedir. Avrupa kültüründen korunmak isteyen tüm toplumların ve özellikle İslam kültürüne mensup olanların her gün tükenmekte olduklarını görüyoruz ... Sel gibi akıp gelen ve karşısında kendi türünden engeller görmeyen Avrupa kültürü her şeyi sürükleyip götürür. Bu durumda tek çare yine o kültüre isinişmek, onu kabul etmektir”¹⁴.

Ağaoğluya göre, Avrupa kültürünü kabul edenler arasında görüş ayrılığı vardır. Bazıları kültürü bilim ve fenne kapatarak, Avrupa kültürünün süzgeçten geçirilmesini ve sadece bu tarafının kabul edilmesini ileri sürdükleri halde, başkaları Batı kültürünün tam olarak benimsemesinin yanadırlar. Sonuncuların fikri ile birlik olan Ağaoğlu yazdığı gibi, bir kültür topluluğu bölünmez bir bütündür, parçalanmaz, süzgeçten keçirile bilmez: “*Galibiyet ve üstünlüğü kazanan onun bütünüdür. Yoksa ayrı ayrı filan ya da falan kısmı değildir. Avrupa alanında bilim ve fen başka çevrelerden ziyade gelişirse, bunun nedenleri o çevrenin tümünde aranmalıdır, bugünkü Avrupa bilim ve fenni doğrudan doğruya kendi şartlarının ve genel unsurlarının eseridir*”¹⁵. Bu açıdan Ağaoğlu göre, Batı kültürünü tam kabul etmeli, sadece giysilerimizi, evlerimizi, müesseselerimizi değil, beynimizi, görüş tarzımızı, kalplerimizi, zehniyetimizi de ona uygunlaştırmalıyık ve bunun dışında kurtuluş yoktur.

Ağaoğlu’ya göre, Türk-Müslüman halklarının Batı kültürünü benimsemesi, hiç de onların milli kimliğini ve özünemahsusluğunu kaybetmesi demek değildir. Çünkü, sadece temelde dil ve başka belirgin özellikleri (menitalitet) dikkate almazsak, her millette değişmeyen, ölümsüz bir özellik yoktur. Öyle ki, tarih boyunca her milletin hayatında birkaç kez din, hukuk, ahlak vb. alanlarda değişiklikler olmuştur. Ağaoğlu yazıyor: “*Bununla beraber, bir milletin tarihinde en sağlıklı olan ve hemen değişmezlik derecesine varan faktör dildir, yani sadece dildir ki, özü değişmeden özelliğini taşıyor*”¹⁶. Kısacası, Ağaoğlu’nun göre, her ulus kendine özgü özellikleri koruyarak birlikte, hep değişime, gelişmeye meyillidir. Bu açıdan kültür sahasında mağlup

14 Ağaoğlu, *age.*, s. 30.

15 Ağaoğlu, *age.*, s. 31.

16 Ağaoğlu, *age.*, s. 33.

durumda kalan ve Batı kültürünü benimsemek zorunda olan Müslüman-Türk halkları da, bu adımı atmakla milli kimliklerini kaybetmeyeceklerdir.

Kanaatimizce, Ağaoglu “Üç medeniyet” eserinde İslam-Türk kültürünün gelişmesi, yani din, ahlâk, devlet, toplum, demokrasi vb. alanlarda ileri sürdüğü bazı görüşlerinin uzantısı olarak “Özgür insanlar ülkesinde” ütopyik, siyasi-felsefi eserini yazmıştır. Ağaoglu bu ütopyik eseri yazmaya zorlayan ise din, ahlak, toplum, devlet ve demokrasi alanlarında Batılı ülkelerin elde ettiği başarıların Müslüman Türk dünyasında, öncelikle Türkiye’de esasen, gerçekleşmemesi idi. Ağaoglu kendisi bu eserini kaleme almasını, setiraltı anlamda şöyle anlatıyor: “Türk milleti dahi rehberinin (Atatürk’ün) teşviki ile Cumhuriyet gibi en mükemmel bir idare şeklini gerçeğe dönüştürmüştür. Fakat bu çok ince, çok hassas ve bu yüzden çok müşkül olan devlet usul-kontrolünün gelişmesi ve güçlenmesi için Cumhuriyet bizden, yani Türk milletinin bireylerinden bazı ruhsal özellikler gerektirir”¹⁷.

O, kaleme aldığı birçok eserlerinde çeşitli yöntemlerle Türk insanının, Türk milletinin oyanışına, ulusal kimliğine ve kültürüne sahip çıkmasına, bununla birlikte Batı kültürünün olumlu yönlü değerlerini benimsemesine çalışmıştır. Kısacası, A. Ağaoglu Türkiye’de yaşadığı dönemde de Resulzadenin tabirince desek, Türk milliyetçiliğinin, Kamalizmin (atatürkçülüğün) ve Türkiye’deki liberalizmin önderlerinden biri olmuştur”¹⁸.

Ali Bey Hüseyinzadenin Türk-İslam Mefkuresini Sistemleştirmesi: Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık

Ümumiyyetle, bu devirde Türk dünyasının kurtuluşu için ileri sürülen milli-dini birlik ideolojisi bakımından Ahmet bey Ağaoglu önceliği “İslam milletçiliği”ne, Yusuf Akçura ise siyasi Türkçülüğe verdiği halde, A. Hüseyinzade ilk bakışta onlardan farklı olarak Türk-İslam birliğinin vahdeti noktasından hareket etmiştir. Ancak bunu görünüşte böyle olduğunu, henüz o vakit anlayan Y. Akçura, aslında Hüseyinzade’nin de onun gibi daha çok Türkçülük mefkuresinin taraftarı olduğunu, hatta Türkler arasında “*medenî ve siyasi Türkçülük hareketi*”nın ilk yaratıcısı olduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Bu bakımdan Hüseyinzade “*Mektubi-mahsus*” makalesinde ilk bahışda türkçülüğün islamçılıktan çok da ayrılmamasını ifade etse de, ancak 1905-1906 yıllarında yazdığı “Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir”

17 Ağaoglu Əhməd, *Seçilmiş əsərləri*, Şərqi-Qərbi, Bakı 2007, s. 186.

18 Resulzade Mmuhammed Emin, *Hatıralar ve Kafkasya*, Peon, İstanbul 2011, s. 177.

19 Akçura Yusuf, *Türkçülüğün tarixi*, Qanun, Bakı, 2010, s. 203-204.

eserinde Türkçülükten daha çok Turancılığı ön plana çıkarmış, “*Turan halkları*”, “*Turan dilleri*”, “*Turan ırkı*” nazariyesini savunmuştur.²⁰ Doğru, Hüseyinzade bu eserinde de islamlık ve türklüğün bütününlüğüne değinmiştir:

“Türk kuralları o kadar sade, o kadar güzel ve mantığa uygundur ki, onunla tanışan Türk’ün hiçbir vakit onu terk edip, arabın kurallarını kabul edemeyeceği aşikar idi. İşte bu çeşit sebeplerdendir ki, Türkler din-i mübin-i islami kendi ruh ve maneviyatlarından neban etmiş gibi bir şevk-i azim ile kucaklayıp onun kuvvetli bir bekçisi olmuş oldukları halde, asla araplaşmadılar ve kavmiyet-i necibe-i asliyelerini muhafaza edip, ancak bu şekilde başarılı olmaya başladılar”.²¹

Ancak diğer taraftan, Türkçülüğün ve İslamcılığın Türklerin hayatında ayrı ayrı kendine mahsus özel yeri olduğunu kendisi de itiraf ediyordu. Bu anlamda Hüseyinzade medeni birlik olarak İslamı ve Türklüğü bütün şekilde gördüğünü ifade etse de, siyasi yönden Türk milletinin milli kimliklerini ve dinlerini tanımalarını²² yani İslamiyeti ve Türklüğü ayrı ayrı anlamayı da önemli saymıştır: “Müslümanız, onun için dünyanın her yerinde yardımcısı olduğumuz din kardeşlerimiz terakki ederse biz o terakkiyi can-ı yürekte alkışlarız! Türküz, bu bakımdan Türküz. Türkün her yerde terakki ve tekamül ile mesut olmasını arzu ediyoruz”.²³

Böylelikle, Hüseyinzade bir bakıma «ümme» ve «millet» anlayışlarını biri-birinden ayırmış, sonuncu mefhumu bilimsel doğruluk ve somutluk getirmeye çalışmıştır. Demek oluyor ki, A. Hüseyinzade ne kadar mill-dini bütünlükten hareket etse de, Türk halklarının o cümleden Azerbaycan Türklerinin milli ve dini kimliklerini bir bakıma birbirinden ayırıp siyasi irade göstermelerini de zaruri görmüştür. O, 1907 yılında “Füyuzat” dergisinde yazır: “*Füyuzat*’ın tuttuğu yol Türklük, Müslümanlık ve Avrupalılıktır. Türk hissiyatı ile mütehasis (duygulanmak), İslam dini ile mütedeyyin (dindar) ve Avrupa medeniyeti-haziresiyle mütemeddin (medenî-görgülü) olmaktadır”.²⁴

Demek oluyor ki, İstanbul’u Türk-İslam dünyasının siyasi-ideolojik merkezi olarak gören Hüseyinzade siyasette olduğu gibi, dil ve edebiyatta da, merkezi Osmanlı olmak üzere Türkçülüğe, yani Osmanlı Türkçülüğüne²⁵ destek verse de, siyasi

20 Hüseyinzade Əli bəy, *Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?*, Mütərcim, Bakı, 1997, s. 210-238.

21 Hüseyinzade, a.g.e., s. 226.

22 Hüseyinzade Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Şərq-Qərb, Bakı 2007, s. 30.

23 Hüseyinzade, a.g.e., 2007, s. 35.

24 Hüseyinzade Əli bəy, *Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işiqlər*, Azərənəşr, Bakı, 1996, s. 180.

25 Akçura Yusif, *Türkçülüğün tarixi*, Qanun, Bakı 2010, s. 212.

yönden Osmanlı Devleti’ni, Osmanlı Türklüğünü bağımsız Türklüğün merkezi saysa da,²⁶ ancak bütünlükte o, bu devirde nazari-felsefi yönlü “üçlü” düsturunu bütün Türk-İslam dünyası için ileri sürmüştü, ondan sonraları bütün Türk milletleri, o cümleden Azerbaycan Türkleri (M.E.Resulzade vb.) ve Türkiye Türkleri (Z.Gökalp vb.) aynı derecede yararlanmışlardır. M.E.Resulzade doğru ifade ediyordu ki, bu devirde A.Hüseyinzade, A.Ağaoğlu ve onların dava arkadaşlarının ileri sürdükleri genel Türkçülük ülküsü ayrı ayrı Türk etniklerinde (Azerbaycanlıları, Kırımhlıları, Tatarları, Türkmenler vb.) bağımsızlık aşkı yaratarak onları devrime sevk etmişti: “Ancak onlar ayrı ayrı olarak karşularındaki düşmanların çok büyük güçlerinin korkusundan özgürlükten, bağımsızlıktan bahsedemezlerdi. Bununla birlikte, onların küçük yurtlar olmadığı, ünlü tarihi, öylece de geleceği olan milyonlarca nüfusa sahip ulusun parçası olduklarını anlamaları, doğal olarak ümitlerini arttırıyor, yüzyılın düşmanı ile dönmeksizin çatışmaya çağırıyordu”.²⁷

Bu, A. Hüseyinzade’nin bu devirde ayrı ayrı Türk Devletleri’nin kurulması fikrini savunmasa da, kesin şekilde ona karşı da olmadığı anlamına gelmektedir. Sadece, A. Hüseyinzade devrin gerçeklerinden hareket ederek yegane bağımsız devlet olan Türkiye Türkçülüğünü güçlendirmeye ve muhkemleştirmeye çalışmış, bu yolda diğer Türk milletlerinin ona destek vermesinin gerekliliğini vurgulamıştı. Bu bakımdan o, Çarlık Rusyası’nın esareti altında olan Tatar-Türk halklarının da ilk sırada Türkiye Türkçülüğünü savunmaları gerektiğini düşünmüştür. Kanaatimizce, Türkçülük nazariyesi açısından bu mülahaza o dönem için gerçekçi bir bakış idi. Çünkü “İslam Birliği” mefkuresi ile Türkçülüğü birbirinden ayırmaya yeni başlayan ve bunu bazen istemeyerek yapan milli düşünürler, o cümleden A. Hüseyinzade için Türkçülük ruhunun parçalanması, yani ayrı-ayrı etnik-millî Türkçülüğe bölünmesi çok yabancı ve uzak bir duygu idi. Bu sorunları çok iyi değerlendiren millî ideolog Resulzade yazıyordu:

“Panislamizmden kurtulan Türk siyasi-sosyal düşüncesi şimdi birden-bire ulaştığı gerçek millî mefkureye o anda ulaşamazdı. Bu psikolojik bakımdan aşıkardır. Savaş ve genel tehlike şartlarında “İslam Birliği” gibi büyük ve kapsamlı şiardan imtina eden milliyetçiler onun yerine aynı tesir gücüne sahip bir işaret ileri sürmeliydiler. Bu ancak millî birlik olabilir: “Din birliği çağı geçti, şimdi tarihi uluslar-milletler ileriye doğru gidiyor. Yaşasın Tuna’dan Altay’a dek Türk uluslarının birliği!””.²⁸

26 Akçura, a.g.e., s. 210.

27 Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Panturaniizm. Qafqaz sorunu*, Təknur, Bakı 2012, s. 52.

28 Rəsulzadə, *age.*, s. 51-52.

Ziya Gökalpın Düşüncesinde Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak

A.Hüseyinzade'nin "üçlü" (Türklük, İslamlık ve Muasırılık) düsturu da çok geçmeden Türk-İslam aleminin her tarafına yayılmış, özellikle Osmanlı Türkiyesinde Ziya Gökalp tarafından desteklenmiştir. O, "*Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*"; "*Kızıl Elma*" ve diğer eserlerinde Turan ülküsünü savunmuştur. Gökalp yazıyordu ki, Rusya yıkılıp viran, Türkiye büyüyüp Turan olacaktır. A. Hüseyinzade'nin "İslam akideli, Türk kanlı ve Avrupa kıyafeli" şiarını benimsemesinin sonucu olarak Gökalp de, Türk milletindenim, İslam ümmetindenim parolalarıyla birlikte "batı medeniyetindenim" de diyordu.²⁹ Hüseyinzade'nin ve Gökalp'in bu nazariyesini Türkiye'de gerçekleştiren Atatürk oldu. Atatürk de bir "Batılılaşma" taraftarı idi. Ama "batı medeniyetindenim" parolası Türklüğü ve Müslümanlığı tamamlayamazdı. Eğer konu yenileşmek ise, bu, "batı medeniyetindenim" şiarını hükmen Türk ve İslam medeniyeti ile bir sırada tutmak lazım demek değildi. Bu, kendi yeni bir ülkü ortaya koyamayan, çaresiz kalan Türk entellektüellerinin çok ciddi yanlışları idi. Bunu, "*Batı medeniyeti ise, yeryüzünde hiç bir topluluğun ilgisiz ve dışında kalamayacağı büyük bir dünya gerçekliğidir*",³⁰ olarak kabul etmek, yalnız yeni ülkü yaratamayanın çaresizliğidir.

Doğru, sonraları Türk aydınlarımız "Avrupa yeterli", "Batı medeniyetindenim" yanlışlığını düzeltmeye çalışmış, onun yerine "muasırlaşmak", "çağdaşlaşmak", "yenileşmek, anlayışlarını kullanmışlardır. "Muasırlaşmak", "çağdaşlaşmak". "yenileşmek" denildiğinde ise, çağdaş ruhlu Türk-İslam ruhunu dikkate aldıklarını açıklamışlardır. Mesela, 1912-1913 yıllarında "Türk Yurdu" dergisinde yayımlattığı "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" başlıklı dizi makalelerinde Z. Gökalp yazıyordu ki, Türkiye'de üç fikir akımı var: Muasırlaşmak, İslamlaşmak ve Türkleşmek. O, yazır:

"Türkleşmek ve İslamlaşmak ülküleri arasında bir çatışma olmadığı gibi, bunlarla çağdaşlaşmak ihtiyacı arasında da çatışma mevcut değildir... Sonuçta, her birinin etki alanını belirleyerek bu üç amacın üçünü de kabul etmeliyiz; yahut daha doğrusu, bunların bir ihtiyacın üç muhtelif noktadan görülen çevreler olduğunu anlayarak "çağdaş bir İslam Türklüğü" yaratmalıyız".³¹

29 Gökalp Ziya, *Türklülüğün esasları*, Maarif, Bakı 1991, s. 63.

30 Gökdemir Ayvaz, *Düşünce tarihimizden portreler*, Bayrak, İstanbul 2005, s. 218.

31 Gökalp Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırleşmek*, Akvaryum, İstanbul 2005, s. 19-20.

**Bağımsız Türk Devletleri'nin Kurulmasını Savunan Realist, yahutta
Federalist (Türk Federasyonu) Türkçüler: Muhammed Emin
Resulzade vb.**

XX. Asrın başlarında Ali Bey Hüseyinzade'nin “Türklük, İslamlık, Muasırlık” nazariyesinin geniş yayılmasının neticesinde onun ateşli yardımcılardan biri de büyük Türk ideoloğu Muhammed Emin Resulzade olmuştur. Onun düşüncesine göre de, her bir ulus bağımsız yaşayıp terakki edebilmek için üç esasa: 1) Dil; 2) Din; 3) Çağdaş zamana dayanmak mecburiyetindedir. Ulusun birinci esası dildir ki, dili Türk olan bu halkın etnik mensubiyeti de Türktür. “*Dilce biz Türküz Türklük ulusumuzdur. İşte bu nedenle amacımız bağımsız Türk Edebiyatı, Türk Sanatı, Türk Tarihi ve Türk Kültürüne sahip olmaktır. Parlak bir Türk Medeniyeti ise en mukaddes gaye-i amelimiz, parlayan yıldızımızdır*”.³² Resulzade'nin düşüncesine göre, ulusun ikinci esası dindir:

“Dince Müslümanız. Her bir din kendi mütedeyyinleri (inanırları) arasında hususi bir temeddün (yenileşme) vücuda getirmiştir ki, bu medeniyet aynı zamanda enternasyonalizmin de bir gereğidir. Biz Türkler müslüman olduğumuz için İslam enternasyonalizmine dahiliz. Bütün İslam uluslarıyla ortak bir ahlaka, dini bi tarihe, müşterek bir yazıya, hülasa ortak bir medeniyete sahibiz... Bu ortaklık İslamiyete dahil olan zararlı tesirlerden bizi zarara uğrattığı gibi, bu yolda gerçekleşecek ıslahat feyizlerinden de bizi nasipsiz bırakmaz”.³³

Onun düşüncesine göre ulusun varlığının üçüncü esası da zamandır-muasırlaşmaktır:

“Zamanca da - biz tekniğin, ilim ve fennin mucizeler yaratan bir devrindeyiz. Türk ve müslüman kalarak bağımsız yaşamak istiyorsak mutlaka asrımızdaki ilimler, fenler, hikmet ve felsefelerle silahlanmalı, sözün tam anlamı ile zamane insanı olmalıyız... Demekki, sağlam, metin ve uyanık mefkureli bir ulus vücuda getirmeye çalışıyorsak ki, zaman bunu talep ediyor - mutlaka üç esasa sarılmalıyız: Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak. İşte milletimizin sosyal hayatının ıslahı için üzerinde durduğumuz üç medeniyet rütbesi!”³⁴

Aynı zamanda Resulzade “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” üçlemesindeki “batı medeniyetindenim”, “Avrupa yeterli” anlayışını İslam ve türklük açısından yenileşmek, inkılapçılık olarak benimsemiştir. Hüseyinzade, Ağaoğlu ve Topçubaşı'nın muasırlaşmak - batılılaşmak - avrupalaşmakla

32 Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Əsərləri*, III cild. Elm, Bakı 2012, s. 172.

33 Rəsulzadə, *age.*, s. 172.

34 Rəsulzadə, *age.*, s. 172.

İlgili birbirine yakın ve çelişkili hususlarını Resulzade bir ideolog olarak umumileştirebilmiştir.³⁵ Onun “Muasır bir Türk ve İslam” cümlesi gösterir ki, muasırılık denildiğinde, ilk sırada milli ve dini alanda, yani İslamda ve Türklükte yenileşme, milli ve beşeri medeniyetin bütünlüğü - sekülerlik (laiklik) dikkate alınır. Bunu, Resulzade'nin bayrağın anlamı ile ilgili kitapta kendini gösteren hususi kaydı, açıklaması da bir daha tasdik ediyor: “*Azərbaycan bayrağındakı mavi rəng - Türklüğü, yaşıl rəng - Müslümanlığı, qırmızı rəng də - təcəddüd (yeniləşmə - F.E.) və inkılap rəmzi olmaq hasbiylə modernliyi rəmzədir ki, muhtərəm Ziya Gökalp bəyin “Türk Milletindenim, İslam Ümmətindənim, Batı Nədənliyətindənim” - düsturunu ifadə etmiş olur*”.³⁶

Resulzade Türk Birliğinin gerçekleşmesi meselesinde Hüseyinzade'nin yolunu izlemekle yanaşı, bağımsız Türk Devletleri'nin kurulmasını da savunmuş ve Türk Federasyonu taraftarı olmuştur. Onun fikrinde, “Turan'ın merkezinde Azerbaycan” adlı bir ülke kurulmuştur ki, “Yeni Turan'ın Anahtarı” ondadır. Yeni Azerbaycan Türk ocağı, eski-kadim Türk yurdudur.³⁷ Mesela, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında Nuri Paşa başta olmak üzere, Osmanlı Türkleri'nin yardımını “Turan tohumunun ekilmesi”³⁸ olarak değerlendiren Resulzade'ye göre, bununla da Turan idealinin gerçekleşmesi yolunda ilk adımlar atılması ancak bunun sonucuydu. Resulzade yazıyordu: “Turan bu gün maddeten kazanılmamışsa da, manen hasıl olmuş, Turan fikri doğmuştur. Bir kere doğan fikir bir daha ölmez, bir daha sönmez! En karanlık gecelerimizde bize hürriyet meşalesi getiren ve en zor demlerimizde imdadımıza gelerek bizi kurtaran kardeşlerimizi bize doğru koşturan, yolumuzda kurbanlar verdiren işte bu mefkure, bu yeni doğan emel güneşidir”.³⁹ Azerbaycan fikri ile Turan fikrini biri-birinin tamamlayıcısı olarak gören Resulzade “biz mefkuremizde büyük Türk Milletini bir gün gelip de bir Türk federasyonu kurarak bütünleşmiş halde görmek istiyoruz”,⁴⁰ - diyordu.

Hüseyinzade ve Davamçılarının “Üçlü” Düsturunun Doğruları ve Yanlıları

Hemin devrin koşulları altında “üçlü” düsturun bu halde tatbikatında milli aydınlarımız genel olarak doğru seçim yapsalar da, ancak bir dizi meselelerde

35 Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Elm, Bakı, 1990, s. 97.

36 Rəsulzadə, *age.*, s. 97.

37 Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Əsrimizin Səyahəti*, Gənclik, Bakı 1990, s. 36.

38 Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, *Əsərləri*. V cild. Təhsil, Bakı 2014, s. 62.

39 Rəsulzadə, *age.*, s. 63.

40 Rəsulzadə, *age.*, s. 106.

yanlışlıklara da yol vermişlerdir. Öyle ki, onlar “batıllaşma”nın asıl mahiyetinden ya haberdar olmamaları, ya da az bilgi sahibi olmaları nedeniyle, Avrupalılaşmayı bir zaruret olarak görüyorlardı ki, bu çok uğurlu değildi. Özellikle, Avrupa özentisi militleşme, milli devlet, anayasa yaratma isteği yanlış idi. Çünkü Avrupa’da hayata geçirilen işlerle düşünceler bir çok durumlarda farklı idi. Öyleki, Avrupa halkları arasında bu meselelere bakışta nazariye ile gerçeklik arasında zıddiyetler vardı. Avrupa ülkeleri demokratik rejimden yana olup hatta onu hayata geçirdiklerini ortaya koşmakla birlikte, diğer taraftan monarşiyi de koruyup muhafaza ediyorlardı. Bu demek oluyor ki, Avrupa halkları sembolik de olsa, ananeden imtina etmek istemiyordu ve etmedi de. Türklerin en büyük yanlışlıklarından siri bu ananeyi bu veya diğer şekilde koruyup muhafaza edememesidir. Günümüzde bunun gerekliliğini bir çoğumuz görmeyebiliriz. Ancak anane, kendi de milli devlet için onun korunup muhafaza edilmesi ister, toplum dahilinde, isterse de ondan uzakta büyüklüğün ve üstünlüğün bir nişanesidir.

Eyvahlar olsun ki, bugün de biz Türkler ister Türkiye’de, ister Azerbaycan’da, isterse de Türkistan’da “batılalaşma”nın asıl mahiyetini gereğince anlayamamışız. Halen de, “Batı Uygurlığı”nı ve onların entellektüellerini örnek almaya devam ediyoruz. Onlar bizden, bizim devletlerden ve entellektüellerden konuştuğunda, yazdığında kendimize yer bulamıyoruz. Bu anlamda, “Batı”nın büyüklüğünü Avrupalılardan daha çok bizler savunur hale geldik. Bunun sonucu olarak İslamcılık ve Türkçülüğü birbirine karşı koyan Batıcı ideolojileri benimsemeye devam ediyoruz. Aslında 19. Asırda Türk-İslam dünyasının insanlarının şuurlarını değiştirmek, yani Batıya yöneltmek için en çok Batı Felsefesi talimlerinden Marksizm (Sosyal-Demokrasî) ve Liberal Demokrasi (Pragmatizm vb.)’den istifade edilmiştir. Her iki Batı talimi Türk-Müslüman dünyasının insanlarının şuurlarının Türkülük, İslamlık ve İnsanlık felsefesinden büyük oranda uzaklaşmasında müstesna rol oynamıştır, bu süreç halen de devam etmektedir.

İlginçtir ki, ilk bakışta bu iki “beynelmilel” mefkurenin biri - komünizmin mefkuresi dünyada zorakilikle, diğeri - demokrasi ise gönüllülük esasında hayata geçirilmiştir. Ama burada işaret ettiğimiz “zorakilik” ve “gönüllülük” anlayışları nisbidir. Çünkü bazen zorakilikten özgürlük, gönüllülüğten ise diktatör doğar. Her ikisi de Türk-Müslüman insanın şuurunda ister zorakilikle (Azerbaycan, Türkistan ve Rusya Federasyonundaki Türk Devletlerinde), isterse de gönüllülikle (Türkiye) derin iz bırakmıştır.⁴¹ Türk aydınları Ali Bey Hüseyinzade, Muhammed Hadi,

41 Ələkbərov Faiq, *Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə)*, Elm və təhsil, Bakı, 2014, s. 217-218.

Ziya Gökalp ve diğerleri tahminen bundan 100 - 110 yıl önce, Batıcı marksizmi, liberalizmi çok iyi anlayarak onları Batıdan Doğuya gelen “zehirli rüzgarlar”, “zehirli fikirler” olarak değerlendirmiş, İslamcılığın ve Türkçülüğün bir bütün olduğunu daima müdafaa etmişlerdir.⁴²

Demek oluyor ki, geçen asrın başlarında beynelmilel-global fikirlerin milli fikirlerin üzerindeki tesirini azaltmak için İslamcılık ve Türkçülükteki muasırılık ruhunu öne çıkardılar. Bu anlamda, onlar İslamcılık ve Türkçülüğe muasırılığı da ilave etmişlerdir. Bu muasırılık ilk bakışta, Batı medeniyeti ile alakalandırılsa da, esas maksad Türkçülük ve İslamcılığın çağdaş ruhunu yükseltmek idi. Bu bakımdan Türkçülük ve İslamcılıktan hareket eden entellektüellerimizin “Avrupa yeterli”, “Batı Medeniyetindenim” ifadeleri muasır ruhlu Türkçülük ve İslamcılık görüşüyle seslendirilir, bununla da bir nevi globalleşme mefkurelerini zararsızlaştırmak maksadı güdüldü. Çünkü 20. Asrın başlarında günümüzde olduğu gibi, batılılaşmak, liberalizm, sosyal-demokrasi mefkureleri çok yaygındı. Bu mefkurelerin bir nevi “zararsızlaştırılması” için milli ideologlarımız İslamcılık ve Türkçülüğün çağdaşlık ruhunu yükseltmeye çalışmışlardır.

Ama bütün durumlarda Batının ihraç ettiği “zehirli rüzgarlar” az - çok Türk-Müslüman entellektüellerine etkisini göstermiştir. Türk entellektüelleri XX. Asrın başlarında Müslüman Türkler’in Avrupa’nın ancak yeniliklerini, teknolojisini kabul ederek mahiyet itibariyle batılılaşmayacağını, müslüman ve Türklük bütünliklerini koruyup muhafaza edeceklerini ne kadar ümit etseler de, ancak bugün bu umutların haklı olmadığını görmekteyiz. Öyleki, üzerinden tahminen 100-150 yıl geçmesine bakmayarak, İslamlık ve Türklüğün birbirine zıd ya da aynı olduğu, ayrıca İslamiyetin Türklüğe fayda ya da zarar verdiği tartışmaları halen devam etmektedir. Şüphesiz, bu gibi tartışmaların devam etmesi daha çok Batının işine yarıyor. Çünkü İslamiyet ve Türklüğün bütünleştirici değil tartışmalı taraflarının öne çıkarılması Müslüman Türklerin İslam dünyasında süper güç olması potansiyelini zayıflatır.

İsmail Bey Gaspıralı’nın “Dilde, İşte, Fikirde Birlik”

20. Asrın başlarında Türk Dünyası için Ali bey Hüseyinzade’nin Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık teorisi ile birlikte, İsmail bey Gaspıralı’nın “*Dilde, işde, fikirde birlik*” teorisinin de çok mühim olduğunu düşünüyoruz. Hatta İ. Gaspıralı, “Türkistan Uleması” eserinde yazıyordu ki, İslam felsefesinin ve ilminin tarihi araştırılırsa,

42 Hüseyinzade Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Şərqi-Qərbi, Bakı 2007, s. 34.

birçok alimlerin Türk ve Türkistanlı oldukları görülür.⁴³ Bu anlamda Türk Birliği için “Dildə, İşdə, Fikirde Birlik” tezini müdafaa eden Gaspıralı bu ülkülerini bütün Türklerin ortak gazatesi olan “Tercüman”da ifadə etmişti. 1883 yılı Nisan ayından itibaren Bahçasaray’da Tercüman gazetesini yayınlamaya başlayan büyük Türk düşünürü kısa sürede büyük başarı elde etmiştir. Öyleki, ilk sayı tirajı 300 adet olan ancak üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra 20.000 adede kadar yükselen “Tercüman” bütün Türklerin ortak gazetesine haline gelmişti. Bütün bunlar Gaspıralı’nın Türk Birliği meselesinde çok başarılı bir yol seçmesi ile ilgili idi.

Özellikle, Rusya Türkleri arasında ortak edebi Türk dilinin yaratılması onun esas gayelerinden biriydi. Onun düşüncesine göre, necip ve cesur olan Türk milletinin Çin seddinden Akdenize kadar dağılmasının sebebi ilk sırada ortak Türk dilinin olmaması ile ilgilidir. Bu anlamda, Gaspıralı en azından Rusya Türklerinin tek dilinin olması ve bu dilin okullarda öğretilmesi gerektiğini düşünüyordu. Yeri gelmişken meşhur Türkolog Ahmed Caferoğlu, ortak dil fikrini ortaya ilk olarak Mirza Kazım Bey’in attığını, sonraları bu fikrin İ. Gaspıralı tarafından benimsenildiğini ve genel Rusya Türkleri ile ilgili böyle bir girişimin ileri sürüldüğünü düşünüyor.⁴⁴

Şunu not edelim ki, ortak bir Türk edebiyat dili yaratmak için yeni tipli okulların yaratılması ülküsünün yazarı da Gaspıralıdır. Büyük Türk düşünürü medreselerin önceki ruhunu tekrar canlandırması ve yeniden zamana ayak uydurması gerektiğini düşünüyordu. Bunun için, din adamlarının da omuzlarına büyük yük düşüyor. Öyleki, artık ulemalar zekat ve sadaka toplamak yerine eski medreselerle yeni okullar açılmasında öncü rol oynamalıydılar. O yazıyordu:

“Ulemamıza fırsat verilmeli, eğitim ve bilgilerini genişletmeli, birinden yetişen siyasetçiliğiyle diğerinden yetişen ilmi gereğince yoldaş olabilsinler diye eski medreselerle yeni okullar arasında köprü kurulmalı. Medrese-i milliyeler zamanla mütenasip bir hale konulursa okullar maharetli öğretmenlere; mahalleler, köyler kemalath imamlara, kürsüler etkili ve çok faydalı vaizlere sahip olacağı gibi, heyet-i islamiyenin gelenep prangasından, gaffetinden, nemelazım durgunluğundan kurtulacağına kesin inanıyorum. Ulemamıza metanet verilirse, onlar da millete metanet verebilirler”⁴⁵.

43 Qaspıralı İsmayıl, *Türkiistan ülması*, Örnək, Bakı 2001, s. 5.

44 Cəfəroğlu Əhməd, *Seçilmiş əsərləri*, “Mütərcim, Bakı 2008, s. 7-8.

45 Qaspıralı İsmayıl, *Dildə, işdə, fikirdə birlik. İ. Qaspıralı 1851-1914*, Qartal, Bakı 2002, s. 45.

Bu anlamda, onun Türkçülük mefkuresi, yani ortak Türk dili fikri, “Üsul-i Cedid” adlı yeni tip okulların açılması ile devam ettirilmiştir. Aslında bu okullar seküler ilimleri okutan ilk Türk okullarıydı. Bununla da Gaspıralı bir taraftan ortak Türkçe’nin yaratılmasına çalışıyor, diğer taraftan düşüncede de milli birliğin yaratılmasına nail olmak istiyordu.⁴⁶

İ. Gaspıralı 20. Asrın başlarında ortaya çıkan “Rusya Müslümanları İttifakı” teşkilatın kurulmasına da yakından iştirak etmişti. Bu teşkilatın kurultayında (1906) Gaspıralı’nın teklifi ile Türk okullarında ortak Türk dilinin hayata geçirilmesi istikametinde ortak Türk Edebiyat dili ile yazılmış kitapların okutulması hakkında karar kabul edilmişti. Bu bakımdan, bu devirde Gaspıralı Azerbaycan Türk düşünürlerinin (Ahmed bey Ağaoğlu, Ali bey Hüseyinzade, Muhammed Hadi, Nesip bey Yusufbeyli vb.) eserlerine “Tercüman”da geniş yer vermiştir. Bu anlamda, Gaspıralı Azerbaycan Türkleri’nin uyanmasında da belirli bir rol oynamıştır. Özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başbakanı olan Nesip bey Yusufbeyli’de Türkçülük fikrinin doğmasında ve şekillenmesinde İ. Gaspıralı’nın mühim rolü olmuştur.⁴⁷

Hemin dönemde Azərbaycə türk aydını Samed Mansur da “milli dil” və “milli okul” meselelerinde İ. Gaspıralı’nın “Dilde, işde, fikirde birlik” fikrine katılmıştır. S. Mansur, bütün Türk halklarının ortak Türk dili yaratılması gerektiğini düşünüyordu. “Sonra anladım ki, bu sözler ““Tercüman”ın otuz yıllık derdidir. Bu koca gazete bu sözleri söylemekten ağzı şişmiştir. Halen de bu vakte kadar, yani otuz yıl süresince bu sözler hiç olmazsa gazetecilere kar etmeliydi. Her gazetenin kendine has birçok dili olduğunu hiç göreniniz yoktur”.⁴⁸

İ. Gaspıralı’nın Müslüman-Türk Dünyasında oynadığı mühim rolü Azerbaycan düşünürü Firudin bey Köçerli de, ona hasrettiği makalesinde çok önemli bulmuştur. Köçerli’nin düşüncesine göre, Gaspıralı milli dirilişimizin mayası ve milletimizin ruhu menzilesinde idi. Çünkü o, hiç durmadan Türk milletinin uyanması ve gelişmesi uğrunda çalışmış, bu yolda sözün gerçek anlamıyla şehit olmuştur. Gaspıralı hayal içinde yaşayan müslümanların karşısında yen ibir ufuk açmıştır.⁴⁹ Milli entellektüelimiz A. Ağaoğlu da “İsmail Bey Gasprinski” makalesinde yazıyordu ki, o, daima Türk ulusunun kalbinde yaşayacak ve canlı bir

46 Gaspıralı, *age.*, s. 22-24.

47 Cəfəroğlu Əhməd, *Seçilmiş əsərləri*, Mütərcim, Bakı 2008, s. 7-8.

48 Mənsur Səməd, *Seçilmiş əsərləri*, Şərç-Qərb, Bakı 2006, s. 159.

49 Gaspıralı İsmayıl, *Dilda, işde, fikirde birlik. İ. Gaspıralı 1851-1914*, Qartal, Bakı 2002, s. 173

şahıs olarak kalacaktır: “*Dünyada Türk ve Türkçülük kaldıkça, İsmail Bey de hayattadır, yani İsmail Bey ebedi ve daimidir*”.⁵⁰

Ziya Gökalp’in İsmail Gaspıralı’yı Rusya’da yetişen iki büyük Türkçüden biri olarak göstermesi tesadüfi değildir. Onun düşüncesine göre, Osmanlı İmparatorluğunda Türkçülük akımına karşı çıktığı bir zamanda Çarlık Rusyası’nda, özellikle Azerbaycan’da Türkçülük ülküleri inkişaf etmiştir. Gökalp yazıyor: “*Türkiye’de Abdulhamit bu kutsal akımı durdurmaya çalışırken, Rusya’da iki büyük Türk yetişiyordu. Bunlardan birincisi Mirza Feteli Ahundzade’dir ki, Azeri Türkçesinde yazdığı orjinal komediler bütün Avrupa lisanlarına tercüme edilmiştir. İkincisi Kırım’da “Tercüman” gazetesini çıkaran Gaspıralı İsmail’dir. Onun Türkçülükteki şiarı(ülkesi) “Dilde, Fikirde ve İşte Birlik” idi*”.⁵¹ Ancak biz daha çok başka Türk ideologu Yusuf Akçuraoğlu’nun bu konu ile ilgili fikri ile aynı düşüncedeyiz ki, Kırım Türklerinden İ. Gaspıralı M.F. Ahundzade ile mukayesede hem nazariyede, hem de uygulamada Türkçülüğe daha çok hizmet etmiştir.⁵²

Şunu belirtelim ki, Türkçülük fikrini yaymak ve Müslüman-Türk dünyasının uyanışına nail olmak için Gaspıralı bir çok defa Türkistan’a, Türkiye’ye, Hindistan’a, Mısır’a ve başka ülkelere seyahat etmiştir. Bu anlamda, Gaspıralı, Türkçülüğün inkişafının din birliğinin güçlenmesi ile ilgili olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle, Gaspıralı Türkçülük ve İslamcılığı aynı şekilde benimsemiş ve yaymıştır. Onun düşüncesine göre, Türkçülük ve İslamcılık birliğinin sağlandığı zaman Türkçülük sonsuza kadar yaşayacaktır.

Gaspıralı vefatından önce Türk Milleti için değerli vasiyetlerde bulunmuştur. Onun vasiyetlerinden biri “Tercüman”ın sürekli yayınlanması idi. Çünkü onun esas fikirleri sadece “Tercüman” vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Kendinin de dediği gibi, ömrünün büyük bir bölümünü müslümanların kalkınmasına, eğitimine ve mükemmelleşmesine hasretmiştir ki, bu da daha çok “Tercüman”la ilgili olmuştur. Bu anlamda, Hasan Bey Zerdabi ve “Ekinci” nasıl birleştiyse, aynı sözleri İ.Gaspıralı ve “Tercüman” hakkında söylemek mümkündür. Bütün bunlar, bir daha gösterir ki, İ.Gaspıralı Türk-İslam dünyasında kendi izini bırakmış, özellikle Rusyadaki müslümanların milliyetçilik ve özgürlük ruhlarını arttıran büyük düşünür olmuştur.

50 Gaspıralı, *age.*, s. 58.

51 Gökalp Ziya, *Türkçülüğün esasları*, Maarif, Bakı 1991, s. 27.

52 Akçura Yusuf, *Türkçülüğün tarihi*, Qanun, Bakı 2010, s. 55.

Böylelikle, A. Hüseyinzade'nin "Türklük, İslamlık ve Muasırılık" teorisi ile Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde ve İşte Birlik" teorisi karşılaştırıldığında görürüz ki, Türkler için daha uygunu sonuncu olmuştur. Çünkü Gaspıralı'nın teorisinde yalnız Türk Dilinde, Türk Düşüncesinde ve Türk İşinde birlikten konu açıldığı halde, Hüseyinzade'nin teorisinde ise İslamla ve Batı Medeniyeti ile ilgili Türkçülük mefkuresi öne çıkar. Elbette, Hüseyinzade'nin teorisinde Türkçülüğün İslamlık ve muasır medeniyet anlamında Batıcılıkla uzlaştırılması devrin gerçek şartlarının sonucu idi. Çünkü bu devirde, şimdi di olduğu gibi, Türkçülüğü 13 asra yakın iç-içe bulunmuş İslam dininden uzak tutmak mümkün olmadığı gibi, aynı zamanda çağın önde gelen medeniyeti olarak kabul edilen Batı medeniyetine karşı koymak da mümkün değildi. Bu anlamda Hüseyinzade, Resulzade, Gökalp, Ağaoğlu, Atatürk ve diğerleri en iyi halde Türkçülükle İslamiyetin ve Muasırlaşmanın sentezinden hareket etmeyi makbul görmüşlerdir.

Ancak Gaspıralı bir taraftan onlar gibi, İslamiyete ve Muasırlaşmaya bağlı Türkçülük mefkuresini savunmakla birlikte, diğer taraftan sırf Türk Birliğini gerçekleştirmeye yönelmiş ortak Türk Dili, ortak Türk Düşüncesi, ortak Türk Davranışını da öne çıkarmıştır. Gaspıralı'nın sırf Türk Birliğine yönelen bu teorisinin Türk halkları için daha gerçekçi siyasi-felsefi bir kavram olduğunu düşünüyoruz.

Sonuç

Turan-Türk toplumunun büyük bir kısmı, 13 asırdır İslam Dini üzerinde durup, bu din vasıtasıyla Tanrı'nın yolunun yolcusu olduklarına inanıyorlarsa, doğaldır. Lakin bu, Turan-Türk toplumunun İslamiyet öncesinde tapındıkları ulusal ve gayri-ulusal dinlerinde tamamıyla yanlış yolda oldukları demek değildir. Demek istediğimiz, Turan-Türk toplumunun Tanrı yolunda yürümeleri (yani Türk ahlakı, estetiği, adet-ananeleri, töreleri, yaşam tarzı, devletçiliği vs.) İslamiyet'le başlamadığı için, onu haddinden fazla idealleştirip Türk kimliğini arka plana koymak doğru değildir. Türklerin Şamanizm, Hristiyanlık, Budizm, Yahudilik'le mukayesede kendilerini daha çok İslamiyet'te buldukları doğrudur. Şüphesiz Türk kendini Tanrı'ya giden yolda daha çok İslamiyet'le bulduğu için 13 asırdır İslam'la birliktedir. Bununla birlikte, Türklerin İslam Dini'ni kabul etmesinin Tanrı yolunda yürümenin en başarılı devamı olduğunu da idrak etmeliyiz. Ancak bu hiç te İslam'dan uzakta başka yollarla (Hristiyanlık, Budizm, Şamanizm, Yahudilik vb.) Tanrı yolunda yürümeye devam eden Türk soydaşlarımızı inkar etmek anlamına gelmemelidir.

Bu nedenle, burada dikkat etmemiz gereken esas mesele sadece belirli bir dinin taşıyıcısı olan ulusun, bu dine tapınan diğer toplumlarla birlikte mevcut problemleri ve onun çözüm yollarını düşünmesi değil, aynı zamanda dini hassasiyetlerini korumakla birlikte diğer mefkurelere (dini, ya da siyasi-ideolojik) tapınan içerdeki soydaşlarıyla da bu veya başka meselelerin çözümünde de bir araya gelebilmesidir. Bir toplum dahilindeki dini birlik, iman ve inanç birliğidirse, milli birlik te, milli kader ve milli devlet yaratmak, inkişaf ettirmek ve yaşatmak yoludur.

Bu meselenin çok sade çözüm yolu vardır. Öyle ki, Milliyetçiliğimize Batı Milliyetçiliği, İslamcılığa ise Sami Dinciliği noktasından yaklaşmaktan imtina etmeliyiz. Her durumda, Batı (İngiliz, Fransız, Alman vb.) Milliyetçiliğinin Türk Milliyetçiliği’ni, Sami-Yahudi dinciliğinin ise İslamcılığı olduğu gibi ifade etmediğini düşünüyoruz. Bu nedenle, Türk-İslam Dünyası meseleleri adına her iki meselenin ciddi şekilde izahlarına ihtiyaç vardır.

Bizim düşüncemize göre, bu anlamda Türk toplumunun hayatında mühim rol oynamış, bu rolü oynamaya devam eden ister İslamcılığa, isterse de Milliyetçiliğe yaklaşım ilk sırada, bir Türk dini-felsefi dünya görüşünün ve Türk Milliyetçiliği’nin çerçevesinde olmalıdır. Elbette bu, her bir milletin İslam dinine kendi kimliğinden yaklaşarak onun asil mahiyetinden uzaklaşması gerektiği anlamına gelmiyor. Ancak aynı şekilde kendi milli değerlerini, adet-ananelerini, medeniyetini tamamıyla dinin, katı İslam medeniyetinin içinde eritmesini de doğru bulmuyoruz. Her bir şey ölçüsünde, sınırında ve miktarında olmalıdır. Bir din herhangi bir milletin değerleri içinde asimilasyona uğradığında zahiri karakter taşıdığı gibi, bir millet de herhangi bir dinin içinde eridiğinde milletin sadece adı kalır, kendi ve temeli ise mahvolur.

Kaynaklar

- Akçura, Yusif, *Üç-tarz-ı siyaset*, Kilit, Ankarat 2012.
- Akçura, Yusif, *Türkçülüyyün tarixi*, Qanun, Bakı 2010.
- Ayvazov, Həsən Səbri, Nədən bu hala qaldıq?, Füyuzat jur.,sy.12 (1907), s. 5-8.
- Ağaoğlu, Əhməd bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.
- Ağaoğlu, Əhməd bəy, *Üç mədəniyyət*, Mütərcim, Bakı 2006.
- Cəfəroğlu, Əhməd, *Seçilmiş əsərləri*, “Mütərcim”, Bakı 2008.
- Ələkbərov, Faiq, *Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə)*, Elm və Təhsil, Bakı, 2014.
- Hüseynzadə, Əli bəy, *Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?*, Mütərcim, Bakı 1997.
- Hüseynzadə, Əli bəy, *Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işiqlər*, Azərənəşr, Bakı 1996.
- Hüseynzadə, Əli bəy, *Seçilmiş əsərləri*, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.
- Gökəlp, Ziya, *Türkçülüyyün əsasları*, Maarif, Bakı 1991.
- Gökəlp, Ziya, *Türkleşmək, islamlaşmaq, muasirleşmək*, Akvaryum, İstanbul 2005.
- Gökdemir, Ayvaz, *Düşüncə tariximizdən portreler*, “Bayrak”, İstanbul 2005.
- Qaspiralı, İsmayıl, *Türküstan ülması*, “Örnək”, Bakı 2001.
- Qaspiralı, İsmayıl, *Dildə, işdə, fikirdə birlik. I.Qaspiralı 1851-1914*, “Qartal”, Bakı 2002.
- Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, *Əsərləri*, III cild. Elm, Bakı 2012.
- Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, *Panturanizm. Qafqaz sorunu*, Təknur, Bakı 2012.
- Resulzade, Muhammed Emin, *Hatıralar ve Kafkasya*, Peon yayınları, İstanbul 2011.
- Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Elm, Bakı 1990.
- Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, *Əsrimizin Səyavuşu*, Gənclik, Bakı 1990.
- Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, *Əsərləri*, V cild, Təhsil, Bakı 2014.
- Mənsur, Səməd, *Seçilmiş əsərləri*, “Şərq-Qərb”, Bakı 2006.
- Zərdabi, Həsən bəy, *Dil və din. (Azərbaycan publisistikası antologiyası)*, Şərq-Qərb, Bakı 2007.